

במעבה ההר

כתב עת חצי־שנתי
לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר
ולחקר חללים תת־קרקעיים

גיליון 11 / מספר 1 / אביב 2021 (אייר תשפ"א)

עורכים

אהרן טבגר | זהר עמר

עורך משנה

עמיחי שוורץ

חברי המערכת

פרופ' יואל אליצור

פרופ' אסתר אשל

ד"ר אייל ברוך

פרופ' עמוס פרומקין

פרופ' יצחק שי

האוניברסיטה העברית; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים

אוניברסיטת בר-אילן

אוניברסיטת בר-אילן

המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים

אוניברסיטת אריאל בשומרון

במעבה ההר

כתב עת אקדמי שפויט, המתפרסם באופן קבוע פעמיים בשנה

החוג ללימודי א"י וארכיאולוגיה

אוניברסיטת אריאל בשומרון

אתר כתב העת: <https://www.ariel.ac.il/wp/ihd>

דוא"ל: ihd@ariel.ac.il

כל הזכויות שמורות, תשפ"א - 2021

להוצאת אוניברסיטת אריאל בשומרון ולמדרשת הרי גופנא

קריית המדע 3, אוניברסיטת אריאל בשומרון

חנות ההוצאה לאור: <https://store.ariel.ac.il>

דוא"ל: publishing@ariel.ac.il

מסת"ב 978-965-91808-0-6

ISSN 2521-9456 (print), 2706-7572 (online)

תמונת השער: מבנה בחורבת פצאל, בקעת הירדן (צילום: ב' יאנג)

תוכן העניינים

	אהרן טבגר וזהר עמר
	בפתח הגיליון
1	אברהם פאוסט
	לזכרו של פרופ' שלמה בונימוביץ, 1952-2020

	חלק עברי
5	יוסף גרפינקל
	התפתחות מחקר ממלכת יהודה בעשור האחרון: 2010-2020
53	רעות לויתן-בן אריה
	שכבת חורבן מהתקופה ההלניסטית בתל שילה
73	דביר רביב ואהרן טבגר
	"מבצר ארטבה" (נ.ג. 364): חשיפתו של מבצר חשמונאי-הרודיאני בגבולה הצפוני של יהודה
97	ינון שבטיאל וזאב ספראי
	מערכת המסתור בתל משמר העמק (אבו-שושה), גבע פרשים: שיטת הגנה יהודית בעיר פוליס נוכרית
121	זהר עמר ואלרון זבטני
	שרף ושמן מלִבְנָה רפואי

141	תקציר בעברית של מאמר החלק הלועזי
-----	---

	חלק לועזי
5*	דוד אדן-ביוביץ, חיים בן דוד ומיכאל אזבנד
	אתרי ייצור כלי חרס בגולן התחתון מהתקופה הרומית: זיהוי האתרים וחקירתם באמצעות עדויות מסקרים ומבורות סקרי-חפירה

37*	תקצירים באנגלית של מאמרי החלק העברי
-----	--

מערכת המסתור בתל משמר העמק (אבו־שושה), גבע פרשים: שיטת הגנה יהודית בעיר פוליס נוכרית

ינן שבטיאל וזאב ספראי

תקציר

תל משמר העמק (אבו־שושה) הוא אתר בעל ממצאים רבים ועשירים המלמדים על אתר חשוב בעמק יזרעאל בתקופות הרומית והביזנטית. האתר זוהה כעיר פוליס גבע פיליפי. על סמך כמה ממצאים משכנעים, זאב ספראי ומיכה לין זיהו את האתר גם כ"גבע פרשים" המוכרת מכתבי יוסף בן מתתיהו כמקום מושבם של הפרשים ששחרר הורדוס משירות צבאי, זאת בניגוד להצעתם של חוקרים אחרים שזיהו את גבע פרשים בחורבת אל־חריתיה בשער העמקים. בתוך המחלוקת על זיהויו של האתר קיימת תמימות דעים על היותו עיר נוכרית. הגילוי של מערכת מסתור, בעלת כל המאפיינים לזיהוי כמערכת מסתור, בשולי הגבעה מחייב התייחסות נוספת לגבי האתר ולשאלת קיומה של מערכת מסתור באתר נוכרי. על כן, הדיון המרכזי יתמקד לא רק בזיהויה של גבע פרשים במקום הנדון, אלא גם בהיותה של מערכת המסתור ממצא חריג ביישוב שאינו יהודי, ואם היא שימשה יהודים שחיו בעיר הנוכרית, בשעות מצוקה. במאמר נעמוד על כל ההיבטים האלה ונציע להם פתרונות.

מילות מפתח: גבע פרשים, מערכת מסתור, פוליס, נכרים, יהודים

פרופ' ינן שבטיאל – המכללה האקדמית צפת; המרכז לחקר מערות (מלח"ם);

yinon1950@gmail.com

פרופ' זאב ספראי – המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר־אילן;

zeev.safrai@gmail.com

זיהויה של גבע פרשים – מעמדה ושאלת מיקומה

שם העיר גבע מופיע עוד בתעודות המצריות המיוחסות לתחותמס השלישי (סימונס 1937, 113). ברשימות אלו מופיעים שני אתרים אפשריים בשם זה: האחד הוא גבע המצוי ברשימה הכוללת את ענקנס (יקנעם), קבע (גבע) ודרד (זיהויו מעורפל). האתר השני הוא גבע המופיע ברשימה הגדולה (השנייה) בסדרה: משאל, אכשף, גבע שמן, תענך. משאל ואכשף מזהות בעמק עכו, ולפיכך גבע שמן עשויה להיות על הציר העובר בעמק עכו – תענך. מסקנתו של רפאל גבעון (1988א) הייתה שהיו שתי ערים בשם גבע: האחת "גבע" סתם, שאותה הוא זיהה בתל משמר העמק, או בשמו העממי תל אבו־שושה; והשנייה "גבע שמן", המצויה אי שם בחיבור בין עמק עכו לעמק יזרעאל. הצעתו של גבעון אומנם הגיונית ביותר, אך יש גם דעות אחרות המציעות שגבע שמן זו מצויה בוואדי מילק (נחל יקנעם; שם, 1).

גבע מוזכרת מאוחר יותר, כעיר שהקים הורדוס וקרא לה "גבע פרשים" על שם הפרשים שיישב בה (קדמוניות היהודים טו, 294). העיר טבעה מטבעות ופרחה עד אמצע המאה השלישית לסה"נ לפחות. אז נפסקה הטביעה העצמית של המטבעות (כמו בכל ערי המזרח; קינדלר 1988), והעיר כמעט נעלמה מן המקורות (בר"ג 1988, 7). ייתכן שאבסביוס הזכיר אותה כעיררה (πολιχνη; אנומסטיקון, 68, מס' 335; וראו להלן). בתקופה הביזנטית שוב הופיעה העיר גבע כ"פוליס" (ג'ונס 1971, 547), כלומר כמושב אפיסקופוס, בכנס הנוצרי האויקומני בירושלים בשנת 536 לסה"נ. עוד היא מופיעה ברשימות המנהליות של גיאורגיו סקיפריוס (בסוף המאה השישית לסה"נ) ושל הירקליאוס סינאוקדמוס (בראשית המאה השישית לסה"נ בערך), אך נעדרת מרשימות הכנסים הנוצריים האויקומניים של ניקיאה (בשנת 325 לסה"נ), אפסוס (בשנת 431 לסה"נ), חלקדון (בשנת 451 לסה"נ) וירושלים (בשנת 518 לסה"נ) (ג'ונס 1971, 547; בר"ג 1988, 7). מכל הנאמר אין ספק שבשטח המדובר הייתה פוליס בשם "גבע".

בעקבות הופעתה של גבע גם בסדרת מקורות רומיים אלו, נוצרה שאלת זיהוי גיאוגרפית-היסטורית מרובדת מבחינה כרונולוגית. בנימין מזור (1945) הציע כזיהוי לגבע את חורבת אל־חרייתיה (שער העמקים). דן בר"ג הציע שהיו שתי ערים בשם גבע: האחת בתקופה ההלניסטית בשער העמקים, שבו נחפר מבנה הלניסטי (שיתואר להלן); והשנייה בתקופה הרומית בתל משמר העמק (בר"ג 1988). לעומתם תמכו זאב ספראי ומיכה לין (1988א, 120-124) בזיהוי שהציע גבעון בתל משמר העמק (לסיכום הדעות השונות ראו סגל ואחרים 2009).

תל משמר העמק מתנשא מדרום לעמק יזרעאל ושייך לסדרת תילים קדומים (מגידו, תל משמר העמק, הזורע ויוקנעם). התל נסקר בעבר ונערכו למרגלותיו חפירות ארכיאולוגיות (איור 1). במהלך החפירות הציעו גבעון, וספראי ולין (1988א, 120) לזהות את האתר כ"גבע" –

היא גבע הפיליפית, גבע פרשים של הורדוס, וגבע של המקורות הביזנטיים שהוצגו - מכמה סיבות: באתר נמצאו שתי מערות בית בר גדולות מהמאה השישית לסה"נ (בלא מחבר 1981; גבעון 1988ב). באחת מהן נמצאה משקולת של הפוליס ועליה נכתב "TABA" (= "גבה") (איור 2), ובסביבת אזור החפירות, שלא הצלחנו לברר את מיקומו המדויק, התגלתה טבעת וגם עליה השם "גבא" (וראו עוד להלן). ברצועה שבה נסלל כביש המחבר בין משמר העמק לקיבוץ

איור 1: תל משמר העמק - מבט מהאוויר (צילום: א' גז)

איור 2: משקולת "גבה" שנמצאה בתל משמר העמק (צילום: מ' לין)

דליה (כביש מס' 6953), נחשף ונחפר בית מהתקופה ההלניסטית. השכבה הקדומה ביותר שלו היא קדם חשמונאית, ונראה שהמבנה נהרס בימי החשמונאים, ונבנה מחדש בימי הורדוס (ספראי ולין 1993, 33-36). במבנה זה נתגלו בשכבה הקדומה שתי כתובות המזכירות את מייסד העיר ואת ה"כהן הגדול" (איזק 1988). נוסף על כתובות אלה נתגלו באזור משמר העמק שתי כתובות יווניות על שיש שטרם פורסמו (איור 3).¹ שתי הכתובות קטועות, ואפשר שהן כתובות קבר. במוזיאון במשמר העמק מוצגים פריטים ארכיטקטוניים מהאתר שאינם מצויים ביישוב כפרי, אלא מאפיינים בנייה עירונית ומצויים במבני ציבור, כמו למשל כותרת קורינתית מעוצבת יפה, עמוד אבן והרבה כלי ייבוא שבולט בהם היעדרם של כלי כפר חנניה (זיגלמן 1988, 18, 22). עוד התגלו באתר שתי אמות מים: האחת הובילה לראש התל, והאחרת – למרגלותיו, זו עוברת מאחורי המבנה מהתקופה ההלניסטית ומזינה אותו במים זורמים (ספראי ולין 1993, 33-36). גם מפעל ציבורי כזה מלמד על תכנון עירוני ולא כפרי. לנימוקי המזהים ניתן להוסיף את ריבוי השרידים הנוספים מהקברים הרבים סביב משמר העמק ומאתרים קרובים שפריטים מהם מצויים במוזיאון עין השופט.² חלק מהמוצגים מאפיינים באופן ברור יישוב עירוני, כגון חותמות רודיות, כלי חרס מיובאים שרשומה עליהם כתובת יוצר ביוונית,³ לוחית שנהב ועליה חרותה מסיכה, ומזבחון אלילי. גם אם אין אלה ראיות מכריעות, הן מצטרפת לראיות אחרות משמעותיות יותר.

איור 3: כלי יבוא שנתגלה באזור משמר העמק (באדיבות מוזיאון משמר העמק) ועליו הכתובת: "טולו מבית היוצר [של]..." (התרגום באדיבות אבנר אקר)

- 1 הכתובות מצויות היום במוזיאון משמר העמק. תודתנו לנעם מומן שהראה לנו את הממצא והתיר לנו לפרסמו.
- 2 תודתנו לרות ויינר, אוצרת מוזיאון עין השופט, שהראתה לנו את הממצאים והתירה לנו לפרסמם.
- 3 חותמות רודיות התגלו גם ביישוב כפרי אך עד עתה לא ביישוב יהודי.

דומה שהוכחה משמעותית אחרת שתל משמר העמק הוא גבע ההלניסטית-רומית, מבוססת בין השאר על פרסומיו האחרונים של דני שיאון לגבי מטבעות הפוליס של גבע שנמצאו באתר. מאז פורסם מאמרו של אריה קינדלר (1988), נמצאו בגליל כולו בסך הכול 19 מטבעות של העיר גבע, 11 מהם באתרם, וכולם בסביבת העיר המזוהה במשמר העמק (שיאון 2015, 192-193). למעשה, כל העדויות הארכיאולוגיות מצביעות על עיר שפעלה בתל משמר העמק מהתקופה ההלניסטית הקדם חשמונאית, במשך התקופה הרומית ובתקופה הביזנטית. כאן המקום לציין שבמקורות ההיסטוריים המזכירים את המקום יש פער מהמאה הרביעית ועד לראשית המאה השישית לסה"נ. בתקופה זו שלאחר העברת הלגיון השישי מכפר עותנאי הסמוך (טפר 2007), ירדה כנראה העיר ממעמדה. כאמור לעיל, על פי אבסביוס היא נחשבת כעיירה (אונומסטיקון, 17-18). יש לזכור שכך אירע לבית שערים. ניכר בו פער יישובי באמצע המאה הרביעית (עדי ארליך, מידע בעל פה). כך כנראה גם בשקמונה (טורגה ועד 2012, 128), מעברו האחר של הכרמל, וכך נראה הדבר על פי תמונת מפת הסקר של רגבים (בן דוד 2019). גם בתילי עמק יזרעאל המערבי ניכרת ירידה גדולה בסוף התקופה הרומית (פורטוגלי 1986), וחורבת ג'למה ננטשה בראשית המאה הרביעית לסה"נ (וינברג ווינברג 1988), כך שנראה שלפנינו תופעה אזורית, וגבע היא חלק ממנה. נראה אפוא שבגבע הייתה פוליס לאורך כל התקופות החל מהתקופה ההלניסטית, וכל העדויות הארכיאולוגיות מלמדות שמיקומה בתל משמר העמק.

מערכת המסתור בגבע בתוך כלל מערכות המסתור בארץ ישראל

מערכות המסתור מופרות בעולם המחקר כתופעה ייחודית לשיטות ההגנה של יהודים לאורך תקופת הבית השני ובעיקר במהלכן של שתי המרידות הגדולות ברומאים: מרד החורבן ומרד בר־כוכבא. מאז תחילת מחקרן של מערכות המסתור בשנות השבעים של המאה העשרים ועד היום נסקרו, תועדו ונחקרו כ־500 מערכות מסתור, אך רק מיעוטן נחפרו בחפירה ארכיאולוגית. מערכות המסתור הללו התגלו בכל חלקי ארץ ישראל – ברחבי יהודה, בחבל בנימין, בדרום השומרון, באזור רמלה וברחבי הגליל התחתון והעליון (קלונר וטפר 1987; זיסו 2001; מלמד 2010; רביב 2018, 225-241; שבטיאל 2019, 97-210).

שני מכנים משותפים התבהרו במהלך מחקרן של מערכות המסתור: האחד – לכולן טיפולוגיה ושימוש זהים; והאחר – שכולן התגלו בתוך יישובים יהודיים או סמוך להם (קלונר וזיסו 2006, 125-126, 135; שבטיאל ואזבנד 2019). צורת חציבתן של מערכות המסתור, היותן חבויות מתחת לפני הקרקע, שיטות הסוואתן, צורות המחילות, נמיכותן המחייבת כריעה

וזחילה כדי לנוע בתוכן, והובלתן לחללים שנועדו להכיל משפחות או קבוצות קטנות, וכל זאת בתנאי הישרדות קשים – כל אלה ועוד הקנו להן ייעוד ברור שעליו הסכימו רוב החוקרים. מערכות המסתור שימשו כמקלטים תת־קרקעיים בעיתות מצוקה בלבד, בעיקר בתקופת המרידות הגדולות של היהודים ברומאים.⁴

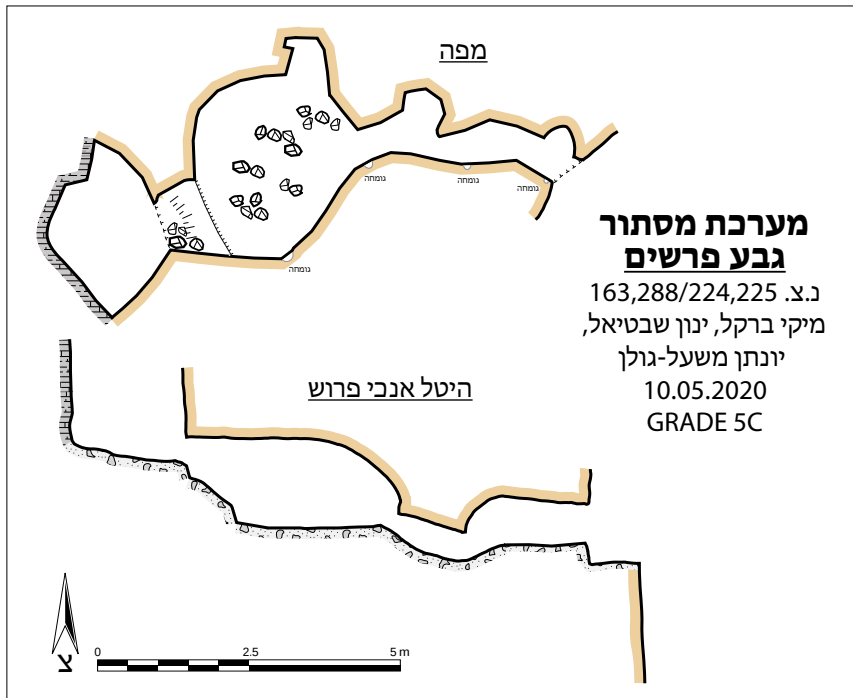
לאורם של מחקרים אחרונים, אפשר למצוא מערכות מסתור שנועדו למטרות אלה גם בתקופת המקרא ובתקופות ההלניסטית־החשמונאית (מלמד 2010; שבטיאל 2016; 2018). לאחרונה התגלו בתוך מערכות מסתור אחדות ממצאים שתוארכו לתקופה הביזנטית (ראו להלן). נראה אפוא שמערכות המסתור שנחשפו ונחקרו עד כה, מלמדות על שיטת מסתור ייחודית למרחב ההתיישבות היהודית הקדומה בארץ ישראל. בולטת בהקשר זה – בהיותה יוצאת דופן – מערכת המסתור שהתגלתה בגבע, יישוב שנחקר, ונמצא שהיה עיר פוליס נוכרית.

מערכת המסתור בגבע מצויה בשוליים המזרחיים של תל משמר העמק, ליד הכביש לרמת השופט, מערבית לקיבוץ משמר העמק ולמוסד החינוכי השוכן בצידו המזרחי של נחל משמר העמק (נ"צ 163288/224225 בר"י ישנה). את מערכת המסתור בגבע חשפו במהלך השנים 1982–1983 ספראי ולין. הממצא הקרמי שהתגלה בתוכה במהלך החפירות, לא נשמר, למעט דיווח בדף מידע פנימי שהופץ בקיבוץ משמר העמק, שם כתב לין שבמערכת המסתור התגלו נרות שמן יהודיים.⁵ השניים פרסמו תיאור של המערכת ותוכנית שלה (ספראי ולין 1998, 210–212). לקראת כתיבתו של מאמר זה נערך מיפוי חדש של מערכת המסתור (איור 4).⁶ ספראי ולין הגדירו את מערכת המסתור כמערכת מילוט. הם תיארו אותה כמערכת שקישרה בין שני מבנים שהיו מצויים על מדרון הגבעה בשני מפלסים שונים. כיום שרד רק קיר מערבי של אחד מהם. בעת חשיפת המערכת ראו החופרים לצד הקיר המערבי מחילה קצרה נוספת ששימשה ככל הנראה כניסה בזחילה מתוך המבנה הישר לחלל המסתור (מסומן כחלל א בתוכנית המקורית). החופרים גם זיהו שרידיו של מבנה בסופה של מערכת המסתור בצידה המזרחי. מבנה זה נהרס בעת החפירה במהלך עבודות סלילת הכביש המחבר בין צומת דליה לצומת משמר העמק (כביש 6953). החופרים זיהו בקצה זה של מערכת המסתור קצה של רצפת פסיפס צבעונית בעלת דגמים גיאומטריים. פתח המחילה, שכיום נמצא כ־2 מ' מעל גובה הכביש, היה בגובה של כ־1.30 מ' מעל רצפת הפסיפס (איור 5).

4 יוצאים מן הכלל הם מרדכי גיחון (1982), שמעון דר (2015) וספראי ורן אורטנר (בדפוס), שהציעו כי מערכות המסתור שימשו גם לצורכי התקפה.

5 דף מידע זה, שאינו נושא כל תאריך או רישום ביבליוגרפי, נמצא בתיק חפירות גבע פרשים במוזיאון עין השופט.

6 אנחנו מודים למיקי ברקל ממועדון שוחרי המערות שהיה המשרטט הראשי של התוכנית החדשה.

איור 4: מערכת המסתור בגבע - תוכנית וחתך

איור 5: מערכת המסתור בגבע - הפתח המזרחי כיום, מבט פנימה (מימין) והחוצה (משמאל)

בחלל א התגלו שתי דלתות אבן: האחת שלמה (מידותיה 65x40x15 ס"מ), והשנייה נמצאה שבורה. דלת שלישית (מידותיה 89x46x15 ס"מ) התגלתה בצידה השני של המחילה שנמשכה לכיוון המבנה שבו היו שרידי הפסיפס (ספראי ולין 1988, ב, 210). ואומנם, בצד זה אפשר לראות בצידי הפתח חציבה מקושטת שלתוכה הסיעו את אבן הנעילה.

כיום לא השתנתה התבנית הכללית של מערכת המסתור: שרידי הקיר מורכבים מחלקי קיר בנוי אבני גזית משני צידיו, ומרכז הקיר בנוי אבני גוויל קטנות (איור 6). בדופן המערבית של הקיר הייתה התמוטטות, ואפשר להיכנס לחלל א בכריעה דרך פתח שנפער בקיר הסלע שמוביל אליו. חלל א מלא בסחף אדמה. בדופן המזרחית נחצבה גומחה יחידה לנר שמן. בדופן הצפונית נחצב תא שיכול להכיל כלי קיבול אחדים (איור 7). בדופן המזרחית נחצבה מחילה קצרה, קשה לתנועה, ואפשר להיכנס אליה רק בזחילה, בהטיית הראש והגוף כלפי מטה והזדקרות הראש כלפי מעלה כדי לצאת לחלל ב, שאינו אלא תא חצוב (איור 8), שממנו נמשכת המחילה עד שהיא מגיעה לפתחה המזרחי (כיום). משני צידי הפתח נותרו סימנים של מגרעות הנראות כבריחים לדלתות שתוארו לעיל.⁷ כיום יש מתחת לפתח קיר סלע אנכי בגובה של 2.00 מ', וממנו יורדים על גבי מדרגת סלע קטנה הישר לכביש.

איור 6: שרידי קיר מהמבנה שממנו נכנסו למערכת המסתור בגבע

איור 7: מערכת המסתור בגבע, חלל א - מבט לצפון-מזרח

איור 8: מערכת המסתור בגבע - המחילה המוליכה לחלל ב

בעיית תיארוך מערכת המסתור בגבע

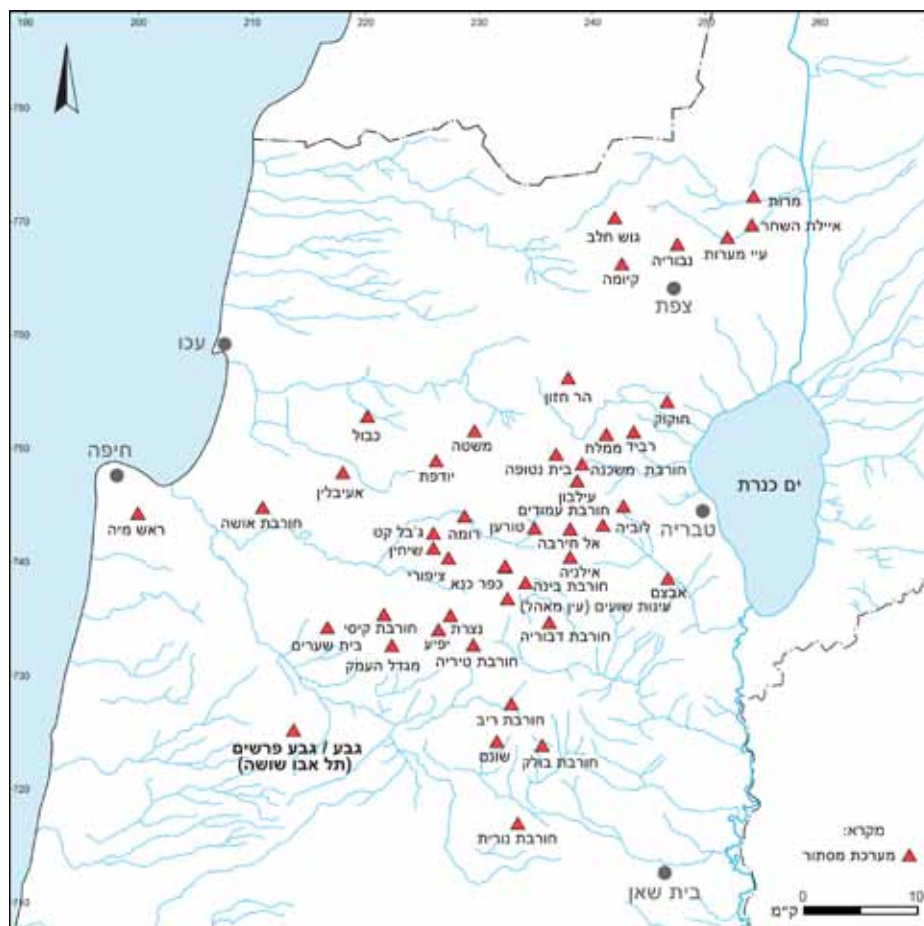
כפי שקורה ברוב מערכות המסתור, הן בארץ יהודה הן בגליל, קשה לתארך תיארוך מוחלט את זמני השימוש במערכות המסתור, וכמובן, אי אפשר לתארך את זמן תחילת חציבתן רק על פי החומר הקרמי שנמצא בתוכן. בהרבה מאוד מקרים נגרפים חרסים מתקופות שונות מן הקרקע

שנמצאת מעל פתחי מערכות המסתור, והם משמשים שם בערכוביה. גם במקרה של מערכת המסתור בגבע תיארו החופרים שבמערכת המסתור נמצאו שכרי כלים מן התקופה ההלניסטית ועד לתקופה הממלוכית (ספראי ולין 1998, 212), תוצאה של גלישות חומר מעל פני הקרקע לתוך המערכת. הטיפולוגיה של מערכת המסתור היא של מבנה שנראות בו חציבות גסות, מחילות קצרות נטולות גומחות לנרות שמן (למעט אחת) וחללי מסתור מועטים. מערכות מסתור כאלה מתוארכות בדרך כלל לימי המרד הראשון, והן מוכרות במחקר כמערכות מסתור משפחתיות (זיסו 2001, 169, 274; שבטיאל 2019, 99-101). אין להוציא זאת מכלל אפשרות, גם אם המבנה שאליו הוביל קצה המחילה המזרחי, היה מרוצף ברצפת פסיפס. לעומת זאת, לאחרונה התגלו שלוש מערכות מסתור שנחפרו חפירה ארכיאולוגית מסודרת (בעינות שועים, בחוקק ובחורבת משכנה), ובתוכן התגלו ממצאים של כלי חרס מהתקופה הביזנטית (ליבנר ואחרים 2015; שבטיאל 2016א; 2019, 201-202).⁸ ההנחה שיהודים השתמשו במערכות המסתור רק בזמני מצוקה, עשויה להתאמת גם במקרה של השימוש בהן בתקופה הביזנטית, שבה התחולל המרד בגאולוס (גייגר 1982, 202-207).

מערכת המסתור בגבע – ההיה בה יישוב יהודי בעקבות כך?

כאמור, מערכות המסתור הן תופעה יהודית מובהקת. הן מצויות במספרים גדולים במרחב היישוב היהודי. הדבר בולט בגליל, שבמרחביו מפורזים מקלטי מצוקים ומערות מפלט. מערכות המסתור מרוכזות רק במרחב היהודי בגליל התחתון ובגליל העליון המזרחי (איור 9; שבטיאל 2019, 46-97, 210). מערכת המסתור בגבע שייכת מבחינה טיפולוגית לעולם מערכות המסתור של ארץ יהודה והגליל. המסלע של הגיר הפריך או הקירטוני באזור זה אף הוא למסלע בשפלת יהודה ובגבעות בית שערים. מבחינה טיפולוגית לפנינו מערכת מסתור גסה ופשוטה, אבל היא מיוחדת במינה בשני נתונים היסטוריים מהותיים: (1) בפעם הראשונה נתגלתה בפוליס הלניסטית-רומית מערכת מסתור שיש בה את כל המרכיבים של מערכות מסתור, כפי שנקבעו על ידי חוקרי מערכות המסתור (לסיכום דעות החוקרים ראו שם, 101-98). (2) מערכת המסתור מחברת שני בתים, שהאחד מהם בעל רצפת פסיפס צבעונית, כלומר היא משולבת בתוך מבנה המלמד על בית עשירים, על פי רצפת הפסיפס הצבעוני.

8 הממצאים מחורבת משכנה טרם פורסמו. מעניין לציין כי בעינות שועים התגלה אף מטבע מהמאה השלישית לסה"נ (ליבנר ואחרים 2015, 134, א" 8).

איור 9: תפרוסת אתרי מערכות המסתור בגליל

נשאלת השאלה כיצד יש להבין תופעה זו של מערכת מסתור בפוליס. נראה שלפנינו שתי דרכים להסבר, ויש לשקול אותן במידת הזהירות הנדרשת: (א) מערכת המסתור ומחילת המסתור קישרו בין שני מבנים של יהודים מתושבי העיר, שתכנונו מקום מחבוא לעת צרה, או אולי גם מקום מחבוא לקראת התקפה במסגרת עימותים מתוכננים בין הקהילה היהודית לבין מתנגדיה הנוכריים. (ב) מערכת המסתור מייצגת תופעה כללית של חיפוש מסתור, לאו דווקא בהקשר יהודי. אין ספק שתופעת המסתור בשפלת יהודה ובגליל קשורה למרידות היהודים, אך האפשרות שקיימת תופעת מסתור, דומה מבחינה טיפולוגית וארכיטקטונית, גם בתקופות אחרות ושלא בהקשר יהודי, מופיעה גם בתפוצות (ראו להלן).

בהצעה הראשונה נדון באפשרות קיומה של אוכלוסייה יהודית כלשהי בגבע הנוכרית: יהודים התגוררו ברוב ערי האימפריה הרומית; כך גם בארץ ישראל. קהילות יהודיות בתוך ערים נוכריות ידועות לנו היטב מעכו, מסוסיתא, מבית שאן, משקמונה (עיירה ביוזנטית גדולה), מקיסריה ועוד (דן 1984, 27-28). לפיכך, אפשר לכן לשער שהייתה קהילה יהודית גם בגבע. עם זאת, גבע עצמה הייתה בעלת אופי הלניסטי-נוכרי מובהק. על גבע הפיליפית הקדם-הרודינית אנו יודעים מהכתובות שהזכרנו, שתיהן בעלות אופי פגני-הלניסטי מקומי. הפרשים שהורדוס יישב, היו בני עמים שונים. בקבר שחפרו עזריאל זיגלמן ולין, ובקברים אחרים נמצאו ממצאים פגניים בולטים (שלוש מסכות), ולדעת המפרסמים ניכרת בהם השפעה פריגית (בלא מחבר 1981; לין 1988, הע' 20). בולטת יותר התנהגותם של בני גבע במרד החורבן, והשתתפותם בקרבות נגד הצבא היהודי מוכיחה שלעיר היה אופי נוכרי. לפי יוספוס, בשלב הראשון של מרד החורבן תקפו היהודים בהצלחה את הערים ההלניסטיות (מלחמת היהודים ב, 457-461). בין השאר נזכרות ברשימה ערי הגליל והגולן, סוסיתא, גדרה וגם גבע (זו המדוברת). איננו יודעים מה היה היקף הניצחון היהודי, אך הערים שרדו, ובתגובה פגעו הרומאים בתושבים היהודיים המקומיים. העיר הבולטת בהקשר זה הייתה בית שאן, שיהודיה נטבחו בידי התושבים (שם, 480-482).

בהקשר לפגיעה ביהודים גבע לא נזכרת במפורש, אך סביר להניח שגם בה הייתה פעילות אנטי יהודית בעקבות פעולות איבה שהתרחשו סביבה כולל במרד הראשון.⁹ לו היו יהודים בעיר, הם בוודאי היו מרגישים מאוימים מאוד לנוכח פעילות המיליציה האנטי יהודית המקומית, זאת בהתחשב בגורלם של יהודים בני ערים הלניסטיות אחרות ובעיקר בית שאן הסמוכה. איומים מסוג זה מאפשרים להניח שיהודי גבע הכשירו לעצמם מערכות מסתור, כפי שקרה בעשרות מקומות בגליל התחתון והעליון (שבטיאל 2019, 97-210).

בגליל גרם מרד החורבן לפגיעה בהיקף לא ברור. העיירות שנלחמו, נהרסו או נפגעו (גמלה, מגדל, יודפת וכבול). לאלה אפשר לצרף ישובים נוספים שנחקרו ארכיאולוגית ונתגלתה בהם פגיעה.¹⁰

9 במשמר העמק נמצא מטבע אחד מן השנה השלישית למרד הראשון. מטבעות כאלה נתגלו גם במדרך עוז (מטבע אחד) ובשער העמקים (מטבע אחד), ראו שיאון 2015, 187-188.

10 שיחין (טרם פורסם), יפיע (אלכסנדר 2012; שמר 2016), גוש חלב (אביעם 1984; 1999; הרטל 2010), ניסנית (גל ואבשלום-גורני 1996; טפר 2007א), תל אל-ואויאת, ליד קריית שמונה (אבשלום-גורני וגצוב 2003), עפולה (שלו 2017), יקנעם (פייג 2016), כרם איראס (אלכסנדר 2017), חורבת קיסי (ארליך ושבטיאל 2016).

לאחר מרד החורבן המשיכה גבע לתפקד כפוליס, ואין לנו מידע היסטורי ישיר על יהודים שהתגוררו בה. עם זאת, כל הסביבה החקלאית של גבע היא בעלת אופי יהודי, ובמקורות היהודיים מופיעים יישובים רבים באזור. לדוגמה: תל קדש מכונה "אגניא דקדש" (האגן של קדש; ירושלמי, מגילה א, א [ע"א]); כפר עותנאי (מגידו) היה כפר מעורב יהודי-שומרוני (משנה, גיטין א, ה; בבלי, גיטין י, ע"ב; תוספתא, דמאי א, כג). מבחינת המקורות היהודיים, כפר עותנאי הוא "תחילת הגליל" (תוספתא, גיטין ז, ד-ה) ונחשב ל"קצה הגליל" (תוספתא, בכורות ז, א). במאה השנייה לסה"נ הוקם מחנה צבא רומי ליד הכפר, ומן הסתם השפיע הדבר על אופי האוכלוסייה בכפר, שהצטרפו אליה אז גם נוכרים וגם חיילים רומאים. האופי המעורב של היישוב עולה מתוצאות הסקר במקום (טפר 2003). במקום הוקמה העיר מקסימיאנופוליס, שגם היא כמובן הייתה נוכרית, אולי עם מיעוט יהודי (טפר 2007, 94, 112). רחוק יותר, בחורבת ג'למה, היו בית חווה ובית מלאכה לזכוכית, שהיו כנראה יהודיים (נוה 1992, 70).

במקורות ההיסטוריים אין עדות ליישוב יהודי נוסף בדרום עמק יזרעאל. עם זאת, נתגלה אוסטרקון ועליו כיתוב באותיות עבריות המזכירות שם של אדם יהודי.¹¹ היה גם יישוב שומרוני בגינאה שבשולי השומרון (מלחמת היהודים ב, 232; ג, 48), אך אין יישוב יהודי בשולי הכרמל. אין להסיק מכך שלא היה יישוב יהודי במרחב זה, אלא שלא נשמרו על כך עדויות ארכיאולוגיות או היסטוריות.

בדרום לגבע על רכס הכרמל היה יישוב מעורב. קרוב להניח שעד המאה הרביעית לסה"נ כל היישוב היה יהודי, ורק אחר כך התחילה חדירה נוכרית מסיבית להר הכרמל (דר 2012, 206-208). יש לציין שגם בכרמל קיימת מערכת מסתור בתוך שרידי מבצר ראש מיה המתוארך לתקופה החשמונאית (שבטיאל 2018).

בחלקו הצפוני של עמק יזרעאל היה יישוב יהודי איתן ורצוף עד אמצע המאה הרביעית לסה"נ לפחות. הגבול היישובי הוא נחל קישון עצמו. הנחל שנקרא בשעתו גינאי, נזכר בספרות חז"ל (ירושלמי, דמאי א, ג [כב ע"א]). הבקעה מכונה בקעת סימוניא (ירושלמי, כלאים ב, י [כח ע"ב]) על שם סימוניה (תל שימרון) שהייתה בזמנו מרכז האזור (מדרש תנאים לדברים כו, ג, 176; תוספתא, שביעית ז, ג; ספראי 1985, 30-31). לאחר מכן, כנראה, הפכה

11 הכתובת מוזכרת בכרטיסיות של מוזיאון קיבוץ עין השופט הסמוך למשמר העמק. במוזיאון יש צילום של הכתובת, אך את הכתובת עצמה לא מצאנו. לפי הכרטיסיה, כתוב בכתובת "קדש מרכ. יודן", ופירושה "האדרן מרכוס יודן". אמנם אנו מטילים ספק בקריאה זו, ולא כאן המקום לדון בקריאה הנכונה של הכתובת, אך על כל פנים, זו ראייה נוספת ליישוב יהודי באזור.

סימוניא לחלק מאחוזתו של רבי (ספראי וספראי 2016, 124), ואז עבר המרכז לבית שערים הסמוכה. כן מופיעים בספרות חז"ל סדרת יישובים בצפון העמק.¹²

כמו יישובים רבים בגליל, גם יישובי צפון עמק יזרעאל נפגעו באמצע המאה הרביעית לסה"נ.¹³ בין היישובים היהודיים בעמק נזכיר את חורבת יצחקיה, 9 ק"מ מצפון לגבע, שם נמצאה כתובת בית כנסת שנכתב בה ש"יהודה בר צרדה עשה את העמוד הזה" (נוה 1978, 68-69). מצפון ליישוב תמרת בגליל התחתון, בסמוך לחורבת קיסי, התגלתה, חקוקה בעברית על סלע, הכתובת "שבת", שבאה לציין את תחום שבת. בתחום החורבה התגלתה מערכת מסתור משוכללת ובתוכה מעט חרסים מהתקופה הרומית הקדומה וחרסים רבים מהתקופה הביזנטית. זאב ארליך וינון שבטיאל הציעו לזהות את היישוב עם 'קטת' המקראית (ארליך ושבטיאל 2016). עם זאת, בגבע עצמה לא נמצאו כלי כפר חנניה ולא כלי אבן מאחר שמדובר בפוליס נוכרית שהיישוב היהודי בה היה מיעוט.

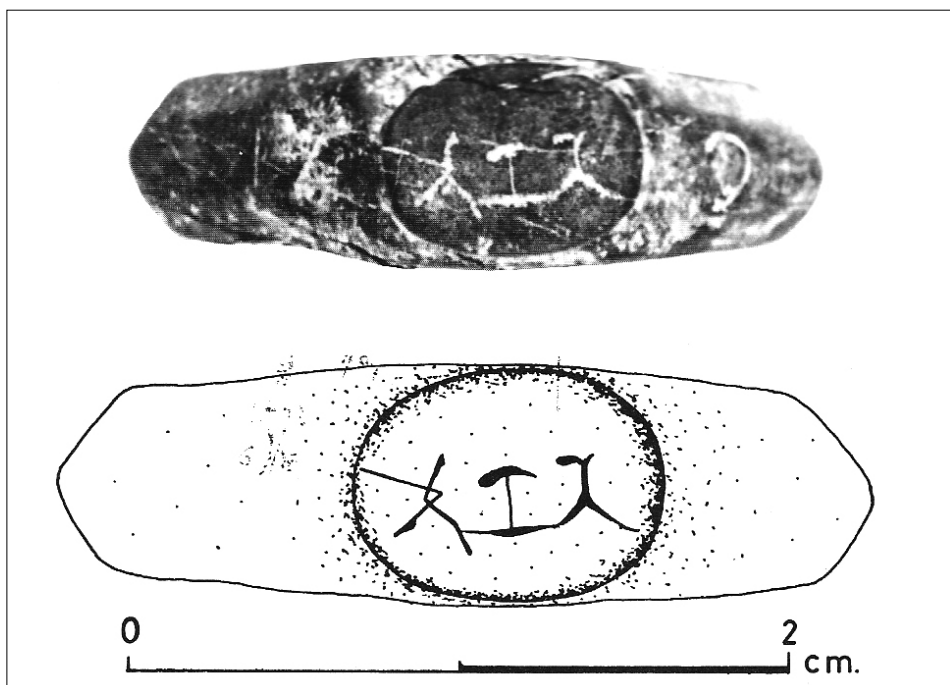
העדויות על כמות היישובים היהודיים באזור מתמעטות בתקופת האמוראים (מהמאה השלישית לסה"נ), וכנגד זה עולה, כאמור, כמות המידע על אתרים נוכריים פגניים, ואחרי כן (מהמאה הרביעית לסה"נ ואילך) על אתרים נוצריים. אין בכך בהכרח עדות על שינוי יישובי, וייתכן שכמות המידע שבידינו מקרית. על רקע זה נראה כמעט בלתי אפשרי שבעיר גבע לא היה יישוב יהודי לפחות בתקופה הרומית הקדומה בשלהי ימי בית שני ועד דור יבנה.

12 מהלל (מעלול; ירושלמי, מגילה א, א [ע"א]; חלה ד, ד [ס ע"א]); חיריה (ירושלמי, מגילה א, א [ע"א]); בית לחם הגלילית (שם), שממנה באה משמרת כוהנים (מלכיה) המנויה ברשימת משמרות הכהונה; גניגר (ירושלמי, עירובין א, ח [יט ע"ג]; כלאים ו, ד [כט ע"ב; ל ע"ג]) שבה נמצאה גלוסקמא מהסגנון היהודי (אושרי ונג'אר 1995; שיאון 2015, מפה 20); טבעון (משנה, מכשירין ג, ג; תוספתא, נידה ד, א; מגילה א, ה; ועוד); ערדסקוס (ח' קוסקוס; תוספתא, תרומות ג, ד; עירובין ו, ד; ועוד). בחורבת בוצין נתגלה פריטאבן עם מנורה (דר וספראי 1995). בחורבת קשט נתגלתה חרותה נוספת של מנורה, של אבן (דרוקס 1967; פרסטר 1974). בסוואעד חמירה (ליד קיבוץ הרדוף) נתגלה מקווה (שיאון 2011). במגדל העמק התגלתה מערכת מסתור (שבטיאל 2019, 185-187). כל אזור היישוב מצפון לעמק יזרעאל המערבי עתיר כלי "כפר חנניה" (המאפיינים יישוב יהודי), סרקופגים, מערות כוכים וכלי אבן, כמו בכל הגליל התחתון (שיאון 2015, מפות 20-22). נזכיר עוד שגם בשער העמקים נמצאו סרקופגים (שיאון 2017). מטבע הדברים כל היישובים הללו מצויים בקו הגבעות שמעל עמק יזרעאל, שכן בעמק עצמו היו מעט יישובים.

13 בטרבנת (הצמודה לטבעון מצפון) נתגלה יישוב לא יהודי ובו בית מרחץ בעל אופי פגני (מוקארי 2015). בבית לחם הגלילית הייתה כנסייה המוכרת כבר מאז הסקרים הראשונים של האזור (רבן 1982, 49). ברמת ישי נמצא צלב חרות על אבן (אשרי 1998); וכן בגניגר (אושרי ונג'אר 1995). יש להניח שבמאה החמישית לסה"נ ואילך היה היישוב בצפון עמק יזרעאל מצומצם יותר ומעורב מבחינה אתנית, הירידה מתחילה אי שם בראשית המאה הרביעית, והיא הדרגתית. רעידת האדמה בשנת 363 לסה"נ, שבאה אחרי מרד גאולוס (בשנים 351-353), חשפה את המשבר היישובי. במאה החמישית לסה"נ התחולל משבר כללי באימפריה המזרחית והמערבית כאחד, ואז החריף המשבר היישובי בגליל.

חותמת "גבא" ותרומתה לגבי הנוכחות היהודית באתר

כפי שכבר רמזנו, יש גם עדות מפורשת ליישוב יהודי בדמותה של חותמת קטנה שעליה חרות השם "גבא". הטבעת ועליה החותמת התגלתה בחפירות לא מבוקרות בקבר שמיקומו המדויק אינו ידוע (אך הוא בתחומי האזור).¹⁴ על החותמת העשויה מאבן, חרותה באותיות עבריות לא מהוקצעות המילה "גבא" (איור 10). חותמת זו מעידה בוודאות על ישות יהודית, שכן רק יהודים כתבו עברית בעת ההיא. התיארוך של החותמת אינו ברור. לפי הכתב העברי היא לכל המוקדם הלניסטית. מצד אחד קשה להאמין שבתקופה הרומית הייתה מתאפשרת כתיבת מסמך עירוני בעברית, ומצד שני אין כל טעם בחותמת פרטית עם שם העיר. יש בה היגיון, ויש לה מקבילות רק בהקשר עירוני.

איור 10: טבעת עם חרות "גבא" שנמצאה בסביבות תל משמר העמק (מתוך ספראי ולין 1988, א, 121)

14 הקבר נחפר על ידי שלמה קורץ ז"ל, הובא למיכה לין לצילום, ופורסם במאמרם של ספראי ולין (1988, א, 121; 1988, ב, 211-212, הע' 11).

כאמור, אין מדובר בחותמת רגילה: האותיות עלובות, אינן בולטות או שקועות מספיק. ובעיקר, הן לא כתובות בכתב הפוך שנועד לאפשר את קריאת האותיות לאחר החתימה. לין, שדיווח על החותמת (לין 1988, הע' 21), ציין שהיא חותמת של אישה או ילד, מן הסתם כוונתו שהחור בה קטן. היא נועדה אפוא לשמש קישוט, יותר מאשר להיות חלק ממסמך עירוני. עם זאת, חותמת כזאת מלמדת על קשר בין נושא החותמת לבעל תפקיד בעיר ההלניסטית. כמובן, אפשר שהטבעת קדמה להקמתה של גבע כעיר הלניסטית (גבע הפיליפית), אך הסיכוי הסטטיסטי לממצא קדום כזה קטן למדי. לדעתנו, הטבעת איננה פרטית – אדם פרטי איננו חורט על הטבעת את שם העיר – אלא זו עדות למנהל המקומי בעיר ההלניסטית; מנהל הכותב לא רק ביוונית אלא גם בעברית.

מסקנות

לדעתנו, ישנן שתי אפשרויות סבירות להבנת הימצאותה של מערכת המסתור בעיר הנוכרית בגבע. אפשרות ראשונה, סבירה והגיונית, היא שמדובר במערכת מסתור שנחפרה על ידי יהודים במהלך אחת המרידות ברומאים. מסקנה זו נובעת משלוש סיבות: (א) מצוקתם הרבה של היהודים בתקופת המרידות ברומאים הייתה בולטת בכל מקום שבו חיו היהודים בשטחה של הפרובינקיה הרומית. (ב) מדובר בשיטת הגנה יהודית בלעדית מוכרת בכל מרחבה של ארץ ישראל. (ג) בזכות הממצאים הארכיאולוגיים שנמצאו סביב מערכת המסתור אפשר לקשור אותה גם למרד החורבן, ובעקבות אתרים נוספים (ראו להלן), ייתכן לראות בה חלק מההכנות למרד בר-כוכבא. אולי גם ניתן לקשור אותה למרד גאלוס. כמובן, חוסר האפשרות לתארך את זמן השימוש במערכת אינו מאפשר לנקוב באילו מתקופות המצוקה מדובר.

אפשרות שנייה היא שמערכת המסתור בעיר גבע היא מערכת מסתור לא יהודית. משמעות אפשרות זאת היא שמערכת המסתור היא מחבוא פרטי של מי מהתושבים של גבע ללא קשר למרידות היהודיות, וכי היא הייתה בשימוש בימי מצוקה שונים בזמנים שונים. זו תופעה שניכרת במחקר מערכות המסתור בגליל. כך, למשל, באעבלין (מוקארי 1999), בחורבת קיסי (ארליך ושבטיאל 2016), בעינות שועים (ליכנר ואחרים 2015), בחוקק (שבטיאל 2016), בחורבת משכנה, וכן בארץ יהודה, בחורבת צפון (אבגנים וזיסו 1999). בכל האתרים האלה השתמשו במערכות מסתור בתקופה הביזנטית. נתונים אלו מלמדים שגם בתקופות מאוחרות היה צורך במסתור תת־קרקעי. כאמור, אולי גם במרד גאלוס, שידיעותינו עליו אינן רבות, ואולי במצבי מצוקה ללא קשר הכרחי למרידות. ברם, במקרה שלפנינו אין מדובר על שימוש משני במערכת המסתור, כפי שיכול להיטען, אלא על מערכת מסתור שחציבתה מתוכננת

מנקודה לנקודה הנראית בשטח, וכנראה, נחצבה כחלק אינטגרלי של המבנים. אפשרות כזו קיימת במדרש בראשית רבה:

אמר ר' לוי לארכון טיקטוןן שבנה המדינה חדרים וביבים ומערות, לאחר ימים היה גבייהו בני המדינה נטמנים בפניו באותם החדרים והמערות, אמר להם אני הוא שבניתי כל אילו החדרים והמערות ומפני מה אתם נטמנים כך הוי המעמיקים וגו' אתמהא (בראשית רבה כד, א [ההדגשה שלנו, י"ש וז"ס]).¹⁵

ואכן, בספרות המחקרית קיים מידע רב על שימוש בחללים תת־קרקעיים למסתור ברחבי אירופה הרומית והקדם רומית, למשל בארמניה (בריינג'ולד 1911, 70–116), בצרפת (שאחיניאן ואחרים 2017) ובבריטניה (מקגרגור 2004).¹⁶ בחבל קפדוקיה שבתורכיה קיים ריכוז של מערכות תת־קרקעיות גדולות הרבה יותר מאלו שבארץ ישראל, אך יש בהן מרכיבים ארכיטקטוניים הדומים למערכות המסתור שבארץ ישראל ולמערכת המסתור שבגבע (גילי ויאמאק 2017; יאמאק 2017).¹⁷ נמצאנו למדים שתופעת מערכות המסתור אינה ייחודית לארץ ישראל היהודית, וניתן למצוא לה עדויות גם בערים נוכריות שהשתמשו באותה שיטה לצורכי הגנה ומסתור. ייתכן אפוא שגם מערכת המסתור בגבע שימשה מי מהציבור הנוכרי למסתור.

15 המימרה מיוחסת לרבי לוי (מהמאה השלישית לסה"נ), אך מימרה המצויה במדרש ואיננה בירושלמי – יש מקום לחשוד בייחוסה. אפשר שהייחוס איננו משמר זיכרון היסטורי, אלא נועד להגביר את אמינות המידע. על כל פנים, בראשית רבה נערך במאה הרביעית או החמישית לסה"נ (אחרי הירושלמי אך לפני מדרשים מאוחרים יותר). המדרש משקף את ההווי העירוני בפוליס נוכרית ללא קשר למרדיות (אלבק 1965, 96).

16 בשלוש ארצות אלו השתמשו במערכות מסתור הן בתקופה הרומית הקדומה הן בתקופה הביזנטית, ובבריטניה – גם בתקופת הברזל. הארמנים הגנו על עצמם מפני הכיבוש הרומי וחצבו מערכות מסתור לזמני המצוקה בעת השלטון הרומי. טאקיטוס תיאר שהמפקד הרומאי קורבולו (Gnaeus Domitius Corbulo), שנלחם בארמנים, הצית אש בכניסות למערכות המסתור וכך התגבר על המסתתרים בתוכן (טאקיטוס, XVI, 23; בריינג'ולד 1911, 70–116). במחקר בבריטניה מכונות מערכות המסתור בשם Souterrain או Fogou (דרוויל 2003, 399). רבות מהן התגלו באזור המחוז של קורנוול (Cornwall). באזור זה התגלו חללים תת־קרקעיים בעלי מחילות עקלקלות מסועפות חצובות לעומק האדמה, ולעיתים יש להם קירות תמך. גם במקרה זה לא מצאו החוקרים תשובות ברורות לממצא ולתקופותיו.

17 אתר ייחודי ועשיר ביותר בגיאורגיה בדגם של מערכות המסתור הוא בחבלי Kvemo Kartli. באזור זה נחשפו עשרות חללים תת־קרקעיים, שבניגוד ליתר האתרים בגיאורגיה, הם נועדו מלכתחילה למסתור ולא להתבודדות של נזירים (בחטזזה 2013).

סיכום

בתל משמר העמק שכנה העיר גבע הפיליפית שלאחר מכן כונתה "גבע פרשים" ו"גבאה" בתקופה הביזנטית. בעיר ובסביבתה הייתה קיימת במאה הראשונה לסה"נ גם אוכלוסייה יהודית בהיקף בלתי ידוע. בעיר הנוכרית הייתה מערכת מסתור, שהתקיימו בה כל הסימנים המובהקים של מערכת מסתור יהודית טיפוסית, ונראה שהכלל שמערכות מסתור מאפיינות שימוש של יהודים נכון גם במקרה זה. מערכת זו מעלה את מספר מערכות המסתור שהתגלו ונחקרו בגליל ל-75 שיש להן טיפולוגיה זהה למערכות המסתור שביהודה. קיימת גם האפשרות שמדובר במערכת מסתור שנחצבה מסיבות של מצוקה כלשהי שפקדה את הפוליס הנוכרית גבע, ומי שהשתמש בה היו נוכרים שאכלסו את המבנה שממנו יוצאת מערכת המסתור; מצוקה שאליה התכוננו מבעוד מועד. ואם הנחה זו נכונה, הרי שלפנינו מערכת מסתור ראשונה בארץ ישראל שנחצבה בידי נוכרים.

רשימת מקורות

- אבגנים וזיסו 1999**
אבגנים, א' וזיסו, ב', 1999. חורבת צפון. חדשות ארכיאולוגיות 110, עמ' 89.
- אביעם 1984**
אביעם, מ', 1984. גוש חלב - 1983. חדשות ארכיאולוגיות פד, עמ' 11.
- אביעם 1999**
אביעם, מ', 1999. גוש חלב (2097*). חדשות ארכיאולוגיות 109, עמ' 10.
- אבשלום-גורני וגצוב 2003**
אבשלום-גורני, ד' וגצוב, נ', 2003. תל אל-ואיאת, 2001. חדשות ארכיאולוגיות 115, עמ' 1-2.
- אושרי ונג'אר 1995**
אושרי, א' ונג'אר, נ', 1995. גניגר. חדשות ארכיאולוגיות קד, עמ' 46-47.
- איוק 1988**
איוק, ב', 1988. שתי כתובות יווניות מתל אבו-שושה. בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה משמר העמק. ירושלים, עמ' 224-225.
- אלבק 1965**
אלבק, ח' (מהדיר), 1965. מדרש בראשית רבא: על פי כתב-יד כבריטיש מוזיאום עם שינויי נוסחאות משמונה כתב-יד אחרים ומדפוסים ראשונים, ופירוש מנחת יהודה (הדפסה ב עם תיקונים). ירושלים.

אלכסנדר 2012

אלכסנדר, י', 2012. יפיע. חדשות ארכיאולוגיות 124.

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2084&mag_id=119**אלכסנדר 2017**

אלכסנדר, י', 2017. כרם א־ראס (שטחים AC, AB). חדשות ארכיאולוגיות 129.

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25286&mag_id=125**ארליך ושבטיאל 2016**

ארליך, ד' ושבטיאל, י', 2016. כתובת 'שבת' ומערכת המסתור של חורבת קיסי (Qisi): לזיהוי של יישוב עלום שם בגליל התחתון, על אתר יט, עמ' 5-23.

אשרי 1998

אשרי, א', 1998. רמת ישי. חדשות ארכיאולוגיות קח, עמ' 35-36.

בחטדזה 2013

Bakhtadze, N., 2013, The Results of Archaeological Research of The Rock-cut Monuments in the Kvemo Kartli Region (Georgia). Światowit LII, pp. 1-17.

בלא מחבר 1981

בלא מחבר, 1981. משמר העמק - תל שוש. חדשות ארכיאולוגיות עו, עמ' 15-16.

בן דוד 2019

בן דוד, ח', 2019. תרומת הסקרים הארכיאולוגיים לשאלת היקף ההתיישובות בצפונה של ארץ ישראל בתקופה הביזנטית. בתוך: א' פלג־ברקת, י' אשכנזי, ע' ליבנר, מ' אביעם ור' טלגם (עורכים), בין ים למדבר: על מלכים, נוודים, עדים ונזירים - מחקרים לכבודו של יוסף פטריך. צמח, עמ' 35*-44.

בר"ג 1988

בר"ג, ד', 1988. גבע וגבע פרשים. בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו־שושה משמר העמק. ירושלים, עמ' 4-12.

ברינג־גולוד 1911Baring-Golud, S., 1911. *Cliff Castles and Cave Dwellings of Europe*. London.**גבעון 1988א**

גבעון, ר', 1988. גבע בתעודות המצריות. בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו־שושה משמר העמק. ירושלים, עמ' 1-3.

גבעון 1988ב

גבעון, ר', 1988. שטח 1 - בית בד ומגורים (מעוזונו של רפאל גבעון). בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו־שושה משמר העמק, ירושלים, עמ' 215-218.

ג'ונס 1971Jones, A.H.M., 1971. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford.**גיחון 1982**

גיחון, מ', 1982. ההיבט הצבאי של מרד בר־כוכבא על פי חקר מערכות המסתור. קתדרה 26, עמ' 30-42.

גייגר 1982

גייגר, י', 1982. המרד בימי גאלוס ופרשת בניין הר בית בימי יוליאנוס. בתוך: צ' ברס, ש' ספראי,

י' צפריר ומ' שטרן (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, כרך ראשון: היסטוריה מדינית, חברתית ותרבותית. ירושלים, עמ' 202-217.

גילי ויאמאק 2017

Gilli, E. and Yamac, A., 2017, More than Four Thousand Years of Underground Solutions in Cappadocia (Turkey). paper submitted at the AFTES Congress, November 2017, Paris.

גל ואבשלום-גורני 1996

גל, צ' ואבשלום-גורני, ד', 1996. תל ניסנית. חדשות ארכיאולוגיות קו, עמ' 61.

דן 1984

דן, י', 1984. חיי העיר בארץ-ישראל בשלהי העת העתיקה. ירושלים.

דר 2012

דר, ש', 2012. יושבים כפריים על הכרמל בעת העתיקה. ירושלים.

דר 2015

דר, ש', 2015. תפקיד המערכות התת-קרקעיות במלחמת בר-כוכבא. כמעבה ההר 5, עמ' 111-122.

דר וספראי 1995

דר, ש', וספראי, ז', 1995. משקולת אבן יהודית מחורבת בוצין. בתוך: א' אופנהיימר וא' כשר (עורכים), דור לדור – משלהי תקופת המקרא ועד חתימת התלמוד: קובץ מחקרים לכבוד יהושע אפרון. ירושלים, עמ' 145-153.

דרוויל 2003

Darvill, T., 2003. *Oxford Concise Dictionary of Archaeology*. Oxford.

דרוקס 1967

דרוקס, א', 1967. אתרים עתיקים בעמק. בתוך: נ' תרדיון (עורך), מארץ קישון: ספר העמק. תל אביב, עמ' 290-303.

הרטל 2010

הרטל, מ', 2010. גוש חלב. חדשות ארכיאולוגיות 122.

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1506&mag_id=117

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1517&mag_id=117

וינברג ווינברג 1988

Weinberg, G.D. and Weinberg, S.S., 1988, The Site, in: G.D. Weinberg (editor), *Excavations at Jalame: Site of a Glass Factory in Late Roman Palestine*. Columbia, pp. 1-2.

זיגלמן 1988

זיגלמן, ע', 1988. קבר הרודיאני ליד תל אבו-שושה. בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה משמר העמק. ירושלים, עמ' 13-42.

זיסו 2001

זיסו, ב', 2001. הישוב הכפרי בהרי ושלפת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

טורגה ועד 2012

טורגה, ח' ועד, ע', 2012. מבנים משלהי התקופה הביזנטית בשוליים המזרחיים של תל שקמונה. עתיקות 72, עמ' 99-129.

טפר 2003

טפר, י', 2003. סקר מרחב לגיו ליד מגידו: מחקר גיאוגרפי היסטורי. עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.

טפר 2007א

טפר, י', 2007. עינות ניסנית (צומת היוגב). חדשות ארכיאולוגיות 119.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=624&mag_id=112

טפר 2007ב

Tepper, Y., 2007. The Roman Legionary Camp at Legio, Israel: Results of an Archaeological Survey and Observations on the Roman Military Presence at the Site. In: A.S. Lewin and P. Pellegrini (editors), *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest: Proceedings of a Colloquium Held at Potenza, Acerenza and Matera, Italy (May 2005)*. Oxford, pp. 57–71.

יאמאק 2017

Yemac, A., 2017. Underground Settlements and Cave Dwellings of Agirnas Village, Kayseri (Southeast Turkey). In: M. Parise, C. Galeazzi, R. Bixio and A. Yamac (editors), *Cappadocia-Hypogea 2017: Proceedings of International Congress of Speleology in Artificial Cavities – Cappadocia, Turkey, March 06/10-2017*. Istanbul, pp. 306–310.

ליבנר ואחרים 2015

Leibner, U., Shvitiel, Y. and Distelfeld, N., 2015. An Early Roman Hiding Complex at 'Enot Sho'im, Central Lower Galilee. *Tel Aviv* 42, pp. 127–143.

לין 1988

לין, מ', 1988, מיקומה של גבע פרשים. בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו־שושה משמר העמק. ירושלים, עמ' 219–223.

מוקארי 1999

מוקארי, ע', 1999. אעבלין (1840). חדשות ארכיאולוגיות 109, עמ' 24–26.

מוקארי 2015

מוקארי, ע', 2015. חורבת טרבנת. חדשות ארכיאולוגיות 127.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=18744&mag_id=122

מזר 1945

מזר, ב', 1945. מחקרים טופוגראפיים – ד. גבע וחרשת הגוים. ידיעות בחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה יא, עמ' 35–41.

מלמד 2010

Melamed, A., 2010. Hiding Complexes. In: S. Kol-Ya'akov, *Salvage Excavations at Nesher-Ramla Quarry*, vol. I. Haifa, pp. 89–97.

מקגרגור 2004

MacGregor, K.L., 2004. *A Re-examination of the Cornish Fogou*. Edinburgh.

נוה 1978

נוה, י', 1978. על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים. תל אביב.

נוה 1992

נוה, י', 1992. על חרס וגומא: כתובות עבריות וארמיות מימי בית שני, המשנה והתלמוד. ירושלים.

סגל ואחרים 2009

Segal, A., Mlynarczyk, J. and Burdajewicz, M., 2009. *Excavations of the Hellenistic Site in Kibbutz Sha'ar-Ha'Amakim (Gaba), 1984–1998: Final Report*. Haifa.

סימונס 1937

Simons, J.J., 1937. *Handbook for the Study of Egyptian Topographical Lists Relating to Western Asia*. Leiden.

ספראי 1985

ספראי, ז', 1985. פרקי גליל: בתקופת המשנה והתלמוד (מהר' ב עם תוספות ותיקונים). ירושלים.

ספראי ואורטנר ברפוס

ספראי, ז' ואורטנר, ר', ברפוס. ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית, המקרה של יהודה. בתוך: ס' בינדר, א' רצון וי' שבטיאל (עורכים), ספר היוכל לבצלאל בר-כוכבא.

ספראי ולין 1988א

ספראי, ז' ולין, מ', 1988. המבנה הכלכלי של גבע. בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה משמר העמק, ירושלים, עמ' 120–166.

ספראי ולין 1988ב

ספראי, ז' ולין, מ', 1988. חפירות וסקרים באזור משמר העמק, בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה משמר העמק, ירושלים, עמ' 167–214.

ספראי ולין 1993

ספראי, ז' ולין, מ', 1993. גבע בימי החשמונאים. קתדרה 69, עמ' 18–36.

ספראי וספראי 2016

ספראי, ש', וספראי, ז', 2016. משנת ארץ ישראל: מסכת חלה, סדר זרעים ט. רמת גן.

פורטוגלי 1986

פורטוגלי, י', 1986. מערך היישובים בעמק יזרעאל המערבי מן המאה השישית לפני הספירה ועד לכיבוש הערבי. בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), אדם ואדמה בארץ-ישראל הקדומה: קובץ מחקרים. ירושלים, עמ' 7–19.

פייג 2016

פייג, נ', 2016. יקנעם. חדשות ארכיאולוגיות 128.

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25114&mag_id=124

פרסטר 1974

פרסטר, ג', 1974. תבליטי מנורות מן הגליל. עתיקות ז, עמ' 77–80.

קינדלר 1988

קינדלר, א', 1988. מטבעות העיר גבע. בתוך: ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו-שושה משמר העמק, ירושלים, עמ' 43–67.

קלובר וזיסו 2006

קלובר, ע' וזיסו, ב', 2006. מערכות המסתור בארץ יהודה: ערכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתקעות מלחמת בריכוכבא. בתוך: מ' מור, ג' פסטור, י' רונן וי' אשכנזי (עורכים), לאוריאל: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאל דפפורט. ירושלים, עמ' 125-147.

קלובר וטפר 1987

קלובר, ע' וטפר, י' (עורכים), 1987, מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל אביב.

רביב 2018

רביב, ד', 2018. היישוב בדרום השומרון בתקופות ההלניסטית והרומית לאור תוצאות סקר ארכאולוגי, כרך א: ניתוח הממצא ומסקנות היסטוריות. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן.

רבן 1982

רבן, א', 1982. מפת נהלל (28) 16-23. ירושלים.

שאחיניאן ואחרים 2017

Shahinyan, S., Davtyan, S., Aleksanyan, T., Yenokyan, V., Asrabyan, A., Nahapetyan, D. and Khudoyan, A., 2017. Rock-Cut Dwelling in Syunik, Armenia. In: M. Parise, C. Galeazzi, R. Bixio and A. Yamac (editors), *Cappadocia-Hypogea 2017: Proceedings of International Congress of Speleology in Artificial Cavities – Cappadocia, Turkey, March 06/10-2017*. pp. 294-297.

שבטיאל 2016א

שבטיאל, י', 2016. מערכת המסתור שמתחת לבית הכנסת של חוקוק: מבט משווה ומקרה מבחן למערכות המסתור שמתחת לבתי הכנסת בגליל ובדרום הר חברון. בתוך: צ' גרוסמרק, ח' גורן, מ' עבאסי, י' זלטנרייך וז' גרינברג (עורכים), מחקרים חדשים של הגליל, ספר שני. תל חי, עמ' 175-204.

שבטיאל 2016ב

שבטיאל, י', 2016. "מפני מדין עשו להם בני ישראל את המנהרות בהרים ואת המערות" – מקורות היסטוריים לתופעת המסתור בחללים תת-קרקעיים בעתות מצוקה. כמעבה ההר 6, עמ' 175-200.

שבטיאל 2018

שבטיאל, י', 2018. מערכת המסתור בחורבת ראש מיה, חיפה: ציון דרך בהקדמת תופעת מערכות המסתור לתקופת ימי החשמונאים. בתוך: צ' גרוסמרק, ח' גורן, מ' עבאסי וז' גרינברג (עורכים), מחקרים חדשים של הגליל, ספר שלישי. תל חי, עמ' 98-118.

שבטיאל 2019

Shivtiel, Y., 2019. *Cliff Shelters and Hiding Complexes: The Jewish Defense Methods in Galilee During the Roman Period – The Speleological and Archaeological Evidence*. Göttingen.

שבטיאל ואזנבר 2019

Shivtiel, Y. and Osband, M., 2019. A Methodological Perspective on the Chronology and Typology of the Hiding Complexes in the Galilee. In: M. Eisenberg and A. Ovadia (editors), *Cornucopia: Studies in honor of Arthur Segal*. Roma, pp. 237-259.

שיאון 2011

שיאון, ד', 2011. סואעד חמירה. חדשות ארכיאולוגיות 123.
http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1880&mag_id=118

שיאון 2015

Syon, D., 2015. *Small Change in Hellenistic-Roman Galilee: The Evidence from Numismatic Site Finds as a Tool for Historical Reconstruction*. Jerusalem.

שיאון 2017

שיאון, ד', 2017. חורבת קושט. חדשות ארכיאולוגיות 129.

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25358&mag_id=125

שלו 2017

שלו, י', 2017. עפולה, תל. חדשות ארכיאולוגיות 129.

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25245&mag_id=125

שמר 2016

שמר, מ', 2016. יפיע. חדשות ארכיאולוגיות 128.

http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25075&mag_id=124

מקורות היסטוריים

אנומסטיקון

Eusebius, 2005, *Onomasticon: The Place Names of Divine Scripture*. R.S. Notley and Z. Safrai (translation and commentary), Boston-Leiden.

טאקטוס

קורנליוס טאקטוס, 1965. דברי הימים. ש' דבורצקי (תרגום), ירושלים.

מלחמת היהודים

יוסף בן מתתיהו, 2009. תולדות מלחמת היהודים ברומאים. ל' אולמן, י' שצמן וי' פרייס (עריכה ותרגום), ירושלים.

קדמוניות היהודים

יוסף בן מתתיהו, 1944. קדמוניות היהודים. א' שליט (עריכה ותרגום), ירושלים.

Yinon Shivtiel and Zeev Safrai

The Hiding Complex at Tel Mishmar Ha-'emek (Abu-Shusha), Geva Parashim: A Jewish Defense System in a Gentile Polis

The many rich finds from Tel Abu-Shusha (Mishmar Ha-'emek) in the Jezreel Valley attest to its having been an important site in the Roman and Byzantine periods. The site is identified as Geva Philippi, a city with polis status. Based on several convincing finds, Zeev Safrai and Micha Lin also identified the site as Geva Parashim (Gaba), referred to by Josephus as the place where Herod settled his cavalry veterans; other scholars identify Geva Parashim as Khirbet Harithiya, near Sha'ar Ha-'Amakim. Despite the controversy over the identification of the site, the general consensus is that it was a city of gentiles. The discovery of a hillside refuge system exhibiting all the characteristics of a hiding complex therefore calls for reappraisal of the site and raises the question of why such a hiding complex should exist at a non-Jewish site. The main discussion therefore focuses not only on the identification of the site as Geva Parashim, but also on the unusual discovery of a hiding complex in a non-Jewish locality and the question of whether it was used in times of urgent need by Jews who lived in the non-Jewish city. The article addresses all these aspects and offers solutions.

Keywords: Geva Parashim, hiding complex, polis, gentiles, Jews

Prof. Yinon Shivtiel – Land of Israel Studies and Archaeology, Zefat Academic College;
Israeli Cave Research Center (ICRC);

yinon1950@gmail.com

Prof. Zeev Safrai – Department of Land of Israel Studies and Archaeology,
Bar-Ilan University;

zeev.safrai@gmail.com